

Mehmed Emin Efendi'nin Seyahatnamesi'ne Göre Eski Bir Türk Şehri: Dehistan

Fikret Türkmen*

Özet: Seyahatnameler, yazarlarının öznel görüşlerini içerse de, gözleme dayanması ve yazıldıkları dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik şartlarının öğrenilmesi bakımından önemli kaynaklardır. Yazılı kültürün yaygın olarak kullanılmadığı toplumların, gelenek, görenek, örf, adet ve kültürleri ile ilgili bilgiler, o topluma çeşitli vesilelerle uğrayan seyahatçıların, seyahatnamelerinden öğrenilebilmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin yazdığı "Asya-yı Vusta'ya Seyahat" adlı eser de Orta Asya'da yaşayan Türk boylarının, o dönemdeki durumunun öğrenilmesi açısından oldukça önemli bir seyahatnamedir. Bu makalede, Mehmed Emin Efendi'nin eseri ve bu eserdeki verilerden hareketle tarihî bir Türk şehri olan Dehistan ve Türkmen folkloru ile ilgili tespit ve tahlillere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnameler, Mehmed Emin Efendi, Asya-yı Vusta'ya Seyahat, Dehistan, Türkmenistan

Batı Türkmenistan'da, Kızıletrek şehrinin 90 km kadar kuzeybatısında bulunan Dehistan, Ortaçağ'da önemli bir ticaret ve sanat merkezi idi. Düz bir arazi üzerine kurulan eski kent, 108 hektarlık bir alanı kuşatan ve yer yer kulelerle takviye edilen kerpiç surlarla çevrilmişti. Bugün kentin harabe haldeki yerleşim yerinde, hala izlenebilen cadde ve bunları kesen sokaklarının iki yanında dizildiği anlaşılan yapı kalıntıları buranın Ortaçağ'da gelişmiş bir kent olduğunu göstermektedir. Günümüzde terkedilmiş haldeki kentte bazı yapı kalıntıları ile, onun 7 km kadar kuzeyinde bulunan eski mezarlığındaki Ortaçağ dönemi türbeler, Dehistan'ın ayakta kalabilen geçmişten hatıralarıdır (Sayan 1999: 15-17, 39-60, Sayan 2002: 69-71, Pugaçenkova 1958: 172, 220, 263-268, Pugaçenkova 1967: 108, 114, 125-126, Atagarriyev 1973: 21, Atagarriyev 1974).

Günümüzde, "Meşhed-i Mısriyan" (Atagarriyev 1973: 21 vd., Minorsky 1979: 159-160) adıyla tanınan Dehistan hakkında, Ortaçağ kaynaklarında az da olsa bilgi bulunmaktadır. Önceleri 'Dahistan', daha sonraları 'Dehistan' (ki bazı kaynaklarda Dihistan şeklinde de geçmektedir) olarak anılan kentin, adını burada yaşayan 'Dahlar' isimli bir Türk Boyu'dan aldığı sanılmakta ve bunun 'Dahlar Yurdu' anlamına geldiği söylenmektedir (Atagarriyev 1973: 21). Dahlar'ın durumu henüz araştırmaya muhtaç olmakla birlikte, Z. V.

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / İZMİR
fikret.turkmen@ege.edu.tr

Togan, bunları Türkmenlerin Teke Kabilesi'nin ismiyle birleştiren S. Martin'in fikrini benimsemektedir (Togan 1981: 426).

Şehrin ilk kuruluşuyla ilgili tarih kaynaklarında çeşitli görüşlere rastlanır. Yakut, "Onun Abdullah b. Tahir tarafından bina edildiği söylenirse de bu doğru değildir" der. Ancak, burayı kimin kurduğuna dair bilgi vermez (Yakut 1979-86: 492). Şehir, İran'a dair Pehlevi diliyle yazılmış 'şehirler cedvelinde' Arşaklar'dan 'Narsahe' adında birisi tarafından (Marquart 1901: 73), *Nuzhât al Kulûb* (s.166)'e göre ise, Sasaniler'den Kubad b. Firuz tarafından kurulmuştur (Minorsky 1979: 160).

Tarihi kaynaklara göre, V. yüzyıldan beri bölgede ve şehirde Şul (Sul) sülalesi idaresinde Türklerin görüldüğü bilinmektedir (Marquart 1901: 72-73, *Hudud'ul-alam* 1937: 60, 193, 311, 386) ki, bundan Dehistan'ın Horasan'da en eski Türk yerleşim merkezlerinden biri olduğu tespit edilmektedir. Tarihçi Belâzürî, Emevi halifesi Abdülmelik zamanında (VII. yüzyıl) Yezid kumandasındaki Arap ordularının Dehistan'ı kuşattığını, Sul et-Türki liderliğindeki Dehistan halkının şehirden çıkışlar yaparak Müslümanlarla savaştığını; fakat sonunda, Türklerin çaresiz teslim olmak zorunda kaldıklarını ve Yezid'in Türklerden on dört bin kişiyi öldürerek yerine bir vekil bıraktığını yazar ki, bu da daha o dönemde burasının büyük bir Türk şehri olduğunu göstermektedir.

Daha sonraları şehrin işgal ve yağmalardan büyük zarar gördüğü tahmin edilmektedir. X. yüzyılda İbn Havkal Dehistan'ı, "Abâskun'dan 50 fersah uzaklıkta köy gibi bir yer" olarak nitelendirir (İbn Havkal: 329). İstâhri de aynı mesafeyi verir; fakat Dehistan'ı, Hazar Denizi kıyısında girinti yapan ve deniz dalgalandığı zaman gemilerin sığındığı bir yer olarak nitelendirir (*Mesaliku'l-Memâlik* 1927: 219). (Bugün Dehistan bölge olarak Hazar Denizi'ne kıyılı olmakla birlikte, eski yerleşim merkezi ondan oldukça içeridedir.) Makdisî ise, buranın ribât oluşundan ve surunun sultan tarafından tahrip edildiğinden söz ederek, kent hakkında "Sur üç kapılıdır. Şehir mâmur, zarif, güzel mescitleri, parlak çarşıları, hoş evleri, tatlı yemekleri bulunan bir yerdir. Camisi yoktur. Eski mescidinde ağaçtan direkler bulunur" demektedir (Makdisî 1877: 358-359).

Dandanakan Savaşı (1040)'nın ardından Selçuklular'ın hakim olduğu şehir, bundan böyle uzun bir süre onların atadığı valilerce yönetilmiştir. Daha sonra Hârizmşah İl Arslan, Dehistan'ı eline geçirerek, burada kendi hakimini bırakmıştır. Şehirdeki Cuma Camisi'nin kalıntıları o devirden günümüze ulaşabilen yegane eserdir.

XI-XIII. yüzyıl Selçuklu ve Hârizmşahlı dönemlerinde kentin parlak bir devir yaşadığı sanılmaktadır. O devirlerde önemli ticaret yolları üzerinde yer alması, bu gelişmesinin en büyük sebebi olmalıdır. Burada tespit edilen ve bir kısmı kazılarla ortaya çıkarılan üç büyük kervansaray, Dehistan'ın Ortaçağ'daki ticari önemine ayrıca işaret etmektedir.

Şehrin 1221'de Moğol istilasına maruz kaldığı tahmin edilmektedir. Söz konusu işgale ait tarihi bir kayıt yoksa da, yapılan kazılarda Moğol tahribinin izlerine rastlanmıştır (Atagariev 1973: 22-23). Burada hayat, o tarihten sonra da devam etmiş ve Timurlu döneminde Şahruh, Dehistan'ı oğlu Baysunkara'nın idaresine vermiş; ancak kuraklık başta olmak üzere, çeşitli sebeplerle, XV. yüzyılın sonlarında eski önemini yitiren kent tamamıyla terk edilmiştir.

Bundan sonra, Dehistan'da iskân faaliyeti görülmemektedir. 1877'de, İstanbul'dan Orta Asya'ya seyahat eden Mehmed Emin Efendi, Meşhed-i Mısıryan (Dehistan)'da konakladığını belirterek o tarihlerde de “burada üç-dört tane evliya mezarı ile biraz da Türkmen mezarından başka bir şey olmadığı”nı kaydeder. Ancak Türkmenlerin bu mezarlara büyük saygı gösterdiğini, hatta büyük kümbetin içindeki büyük bir taşın vaktiyle Mekke'den nakledilmiş olduğuna inandıklarını yazmaktadır (Mehmed Emin Efendi 1986: 69 vd.).

Seyyah ve yazar olan Mehmed Emin hakkında maalesef fazla bilgimiz bulunmamaktadır. “İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat” adıyla yazdığı kitabından (1986: 69) öğrendiğimize göre, aslen Türkistanlı olup tanınmış bir ailesi vardır. İstanbul'a tahsil için gönderilmiş, iyi bir tahsil almış, askeri bir görev istemiş olmasına rağmen bedenen uygun olmadığı için katiplik etmeye başlamış, ancak iki büklüm çalışmaktan sıkılmış, kendi ifadesiyle “İki büklüm olarak katiplik etmek için gerekli sabır, tahammül ve güç bende hiç mi hiç yoktu. Üstelik böyle sıkıcı şeylere karşı gönlümde nedense hep bir isteksizlik vardı. Huzursuzluğumu dünyayı gezip dolaşarak, zihnimi dağdan dağa, ova-dan ovaya gezdirmekle yenebileceğime kanaat getirince, önceleri başımdan sarığı, belimden kılıcı çıkardığım gibi, bu kez de elimden kalemi atarak, nasibimin elime sunduğu âsâyı sevinçle kabul edip, dünyayı görmeye çıkmıştım.” demektedir.

Avrupa'da pek çok ülkeyi gezmiş, batı medeniyetinin iç yüzünü, bu yüksek medeniyetin nurlarının geri kalmış İslam alemine yayılmasını arzu etmiş olduğunu, yine bu eserinin girişinden öğreniyoruz.

Mehmed Emin Efendi'nin eserinin bir başka önemli yönü de 1878'de basılan nüshasına Ahmet Mithat Efendi'nin yazmış olduğu önsözdür.

Bütün ömrünü Türklerin kültür seviyesini yükseltmeye, görüş ufkunu genişletmeye, okuma şevkini arttırmaya çalışmış olan Ahmet Mithat Efendi, önsözünde şöyle demektedir: “Cihan bilir ki Osmanlılar menşee olarak Ortaasyalıdır. Ancak Osmanlılar henüz Ortaasya'yı bilmemektedir. Fransızların 'Mon Patrie' yani 'Anavatan' dedikleri asıl vatan bizim için Ortaasya olup, şimdi elimizde bulunan Osmanlı toprakları Ortaasya'nın âdeta bir manevi uzantısıdır. Daha sonra da;

(...) Babalarımız, kardeşlerimiz olan Türkmenlerin geçmiş tarihleri insanî faziletler, yücelikler, şerefler, şanlar ve askerî bakımdan üstün meziyetler

ile dolu olduğu gibi bugünkü ahlakî değerler de hem kendileri ve hem de onlara mensup olan milletler için bir iftihar vesilesidir.

(...)

Evet! Türkmenler eski hâllerini tamamen muhafaza etmişlerdir. Zira bir millet ya diğer milletlerin hükmü altına girer yahut kendisi diğer milletleri hükmü altına alır. Bu durumda bir millet dahilî hududunu değiştirmez, kendi birliğini bozmaz, asıl vatanından başka milletlerle karışmadan tek başına yaşarsa, örf, âdet ve târihini aynen korur. Türkmenlerin bu suretle muhafaza ettikleri târihi değerleri ile biz Osmanlıların son durumu arasında çok büyük farklar vardır. Öyle ki bir Osmanlı Türkmenistan'a gidecek veya bir Türkmen İstanbul'a gelecek olsa âdetçe, ahlâkça, lisanca, maîşetçe birbirinin devâmı olduklarını anlamayacak kadar yabancılaşmış olduklarını görürler. Yalnız bu farkı görmek bile, araştırmacılar için öyle önemli bir olaydır ki, bu uğurda Asya'ya bir yolculuğa koyulsa çok görülmez. İşte eserini bastığım gezgin ve yazar bizimle bu derece ilgisi olan ve nazarımıza şimdiki vatanımız kadar kûtsiyet ve kıymeti olmak lazım gelen bir ülkeyi gözlerimiz önüne seriyor. Bu hizmetin kadir bilenler nezdinde hayırlı bir eser sayılacağına ve şükranla karşılanacağına şüphemiz yoktur.

(...)

Osmanlı Devleti'nin Rus orduları ile kıyasıya bir savaşa tutuştuğu bir târihte, seyyah Mehmed Emin Efendi'nin İstanbul'dan kalkarak Ortaasya içlerine Buhara'ya, Kaşgar'a kadar gitmesi sırf gezmek, görmek, öğrenmek zevkine hamledilemez kanaatindeyim. Bin bir tehlike içinde, çöllerden, dağlardan, denizlerden, nehirlerden geçilerek yapılan bu yorucu, zahmetli, tehlikeli yolculuğun temelinde, yazarın da samimiyetle işaret ettiği gibi "İttihad-i İslam" binasına nâçizane de olsa bir taş koymak gayesi vardır. Yazar Türk kültür târihi bakımından önemli saydığımız eserinde Hazar Denizi'nin doğusundan yaşayan Türkmen kabilelerinin tarihleri, gelenekleri, âdetleri, örfleri, savaşları, inanışları hakkında dikkate şayan bilgiler vermektedir. Yazarın bizzat görerek, gezerek topladığı bu bilgilerin Türkoloji için faydalı bir malzeme olduğu inkâr edilemez. Yazar târihin tozlu sayfaları arasında kalan haşmetli ve parlak medeniyetleri hasret ve gıpta ile anarken, aynı zamanda gördüğü gerilik ve cahillik eserlerini de samimiyetle ve çekinmeden tenkit etmektedir.

Türkmenlerin cesaretini, civanmertliğini, yiğitliğini, misafirperverliğini anlatırken nasıl coşkun ve gururluysa, bir zamanlar büyük medeniyetlerin beşiği olmuş toprakların içinde bulunduğu geri, yoksul, aç ve çıplak durumu karşısında da üzgün ve kırıktır. Çarlık Rusya'sının kuzeyden, Çin devletinin doğudan, İngiltere'nin Afganistan yoluyla güneyden tehdidi altında sıkışan Ortaasya halkı, içten de bitip tükenmeyen ihtirasların, kavgaların, rekabetlerin elinde perişandır. Hokand

Hanlığı, Hiyve Hanlığı, Buhara Hanlığı, Taşkent Hanlığı birbirleriyle savaşmakta, hanların çok defa şahsı ikballeri yüzünden rakiplerini yok edebilmek için istilâcı dış güçlere yardım ettiği ve el uzattığı görölmektedir. Hattâ aynı hanlık içinde taht ve taç kavgası yüzünden aynı aile fertlerinin muhtelif kabilelere dayanarak birbirleri ile kanlı savaşlara girdiği müşahede edilmektedir” (Mehmed Emin Efendi 1986: 8-10).

(...)

Mehmed Emin Efendi'nin İstanbul'dan Hive'ye kadar olan yolculuğunu anlattığı bu eserinde Meşhed-i Mısıryan adıyla andığı Dehistan hakkında da son derece ilgi çekici bilgiler vermektedir.

Gümüştepe'ten Hive'ye giderken yolları ve iklim şartlarını çok iyi bilen Rahmanverdi Han isimli bir kılavuzu vardır. Demirkazık (Kutup) yıldızının yardımı ile yollarını bulurlar ve Mugan Çölü denilen çölü geçmek için iki gün sürecek olan yola çıkarlar.

İki gün iki gece durmadan yol yürürler. İkinci günü ikindi namazı vaktinde uzaktan ufuk üzerinde bazı kümbetler ve mezar tepeleri görünmeye başlar. Suları da tükenmek üzeredir. Bu kümbetleri görünce çok sevinirler. Ancak yol görüldüğü gibi değildir. O gün akşama kadar yol yürüyerek ancak ulaşırlar (Mehmed Emin Efendi 1986: 67-68).

Mehmed Emin Efendi bundan sonra “Meşhed-i Mısıryan” başlığı ile Dehistan'ı anlatmaya başlar.

Bazı kısımlarını atlayarak, “Asya-yı Vusta'ya Seyahat” kitabındaki yazarın vermiş olduğu bilgileri ve “Bir Aşk Faciası” başlığı ile anlatılan, bir hikâyesini nakletmek istiyorum.

Mehmed Emin Efendi, eserinde, kümbetler ve mezarlar ifadesinin “Meşhed-i Mısıryan”ın bayındır bir yer olduğunu göstermediğini, burada ancak üç dört evliya türbesi ile birkaç Türkmen mezarından başka hiçbir şeyin bulunmadığını belirtir. Daha sonra burada bir su yatağının olmasına ve yollarını düzeltmek için bu mevkiin önemli bir işaret olduğunu belirtir. Yazar bu bölgede karşılaştığı Türkmenler hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

“Türkmenler buraya Meşhed-i Müstedran diyorlarsa da “Mısıryân” olması daha doğrudur. Buraya niçin böyle bir ismin verildiğini kimse bilmiyor. Bu yolda tarihî bir bilgi mevcut değil. Şu kadar ki büyük kümbetin içinde büyük bir taşı göstererek, bu taşın vaktiyle Mekke-i Mükerreme'den nakledilmiş olduğunu inanıyorlardı” dedikten sonra yazar, “Burada gece yarısına kadar kalmaya karar verdiğimizden su yatağının bir kenarına seccadeyi serip, oturdum.” diyerek kum ve gökyüzünden başka bir şeyin gözükmediği bu seccade üzerinde duyulanır ve insan ömrünün nasıl bir bardak sudan ibaret olduğunu bu çöl-lerde anlar. Ona göre geniş çöl arazisi kabirden başka bir şey değildir. Mezar niçin korkunç görünür gibi düşüncelere dalar ve gözüne uyku girmez. Ancak

ümidini hiç kaybetmez. Aksine çöllerde hayat ve canlılık bulur. Hayatının hiçbir anında tatmadığı lezzeti orada tadar. Batı yönünden çöle doğru, o kadar güzel renkler saçılıp gelmeye başlar ki tarif edilemez. Daha sonra bulutsuz, dumansız, mavi renkli gökyüzünde binlerce yıldız parıldamaya başlar. Medeniyetin gürültüsü ile dolmuş kulaklar, bu mutlak sessizlikle başka hislere dalar. Aslında çöl büsbütün sessiz değildir. Gündüz güneşin kızgınlığı ile yanmış, kavrulmuş olan kumlar, sanki gece feryat figan ediyorlarmış gibi, çölden inlemeye benzeyen seslerin yükseldiğini hisseder.

Yanlarında Âşıkverdi isimli bir kişi daha vardır. O da yemek hazırlamaktadır. Meşhed-i Mısıryan'da (Dehistan'da) su, yağmur birikintisi gibi bir şey olup, uzun bir süre durgun kaldığından, tadı bozulmuştur. Bu sudan kaynatılan tatsız tuzsuz çayı da büyük bir iştahla içerler.

O dönemde Türkmen boyları arasında düşmanlık da hat safhadadır. Mesela, Gürgân kabilesi ile Yumut (Yazar, Yemut demektedir.) kabilesi birbirlerine düşmandır. Düşmanlar birbirlerini su yataklarında kıstırmaktadır. Bu yüzden orada uzun bir süre kalmak tehlikelidir.

Gece nöbetleşe bir kişi gözcülük yapacaktır. İlk önce Âşıkverdi nöbete kalır. Ancak Mehmed Emin Efendi'yi de uyku tutmaz. Âşıkverdi'nin yanına gider. Âşıkverdi sazını kılıfından çıkararak hazin şiirler söylemeye başlar.

Mehmed Emin Efendi'nin verdiği bilgiler arasında Türkmen folkloru ve destanları hakkında orijinal bilgiler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Âşıkverdi'nin gece anlatmaya başladığı Köroğlu destanıdır. Yazar burada hayrete düşer, çünkü Köroğlu, yazara göre Anadolu sahasında Çamlıbel'de yaşamıştır. Köroğlu'nun namını buralarda işiteceği aklının ucundan bile geçmez. Âşıkverdi'ye bu konuda bazı sorular sorar ve öğrenir ki, Koroglu bir Türkmen'dir ve Teke boyundandır. Tekeliler, İranlılarla ezeli düşmandır. Onlarla yaptıkları savaşlar bu destanda anlatılmaktadır. Âşıkverdi'nin anlattıklarına göre bu destanda Türkmenlerin kahramanlıkları övülür, İranlılar "kadınlar gibi" diye tahkir edilirler.

Mehmed Emin Efendi, Köroğlu'ndan dört beyitlik bir şiiri de kaydetmiştir. Bu şiir şöyledir:

Beraber tig-i zen çün nergis-i yâr
Seraser saf şiken çün zülf-i dildâr
Vilayet algucı çün hüsn-i dilber
Gûbar-engîz misal râ-yı kâfir
Yâridır şu'lezen çün aşk- can-sûz
Bâri çün gamze-i dilber-i ciger-suz
Bâri cadu göziding fitne-engiz
Bari çün tig-i hicran tiz-vu hun-rîz¹ (Mehmed Emin Efendi 1986: 72).

Âşıkverdi bu şiirlere benzeyen pek çok şiir okumuş olmalıdır. Zira Mehmed Emin Efendi şiirin takdimini yaparken “Koroğlu'nun övülmesi ve vasfı hakkında söylediği beyitlerden bazıları şunlardır.” (Mehmed Emin Efendi 1986:72) şeklinde bir açıklama yapmaktadır.

Koroğlu da böyle İranlılarla savaşlarda nam salmış, İran ordusunu dağıtmış ve İran şahını tir tir titretmiş bir kahramandır. Koroğlu'nun övülmesinden sonra, Âşıkverdi ağlamaya başlar. Yazarımız sebebinin sorunca kendinin de macerasına iştirak ettiği bir aşk hikâyesi anlatır. Hikâyenin kuruluşu Dede Korkut Oğuz-nâmelerini hatırlatmaktadır. Bu da bize Oğuz-nâme geleneğinin o dönemde hâlâ canlı olduğunu göstermektedir.

Mehmed Emin Efendi, Âşıkverdi'nin anlattığı olayı “Bir Aşk Fâciası” başlığı ile yayınlamıştır. Bu hikâye, özet olarak şöyledir:

Âşıkverdi'nin babası, Hive Han'ı Mehmed Emin'in yanında uzun yıllar hizmet ettikten sonra, yaşlılığında oğulları Âşıkverdi ve Niyazi'yi hanın hizmetine tayin eder. Niyazi, tanbur, ney, rûbab ve saz çalmaktadır ve şiir söylemekte usta bir kişidir. Bu vasıfları ile hanın takdirini kazanmıştır. O dönemde Türkmen boyları arasında savaşlar ve mücadeleler görülmektedir. Yemut boyunun hanı olan Mehmed Emin, Teke Türkmenlerinin elinde bulunan Merv kalesini almak üzere ordusuyla birlikte sefere çıkar. Bu seferde Mehmed Emin Han'ın ordusunda Âşıkverdi ve Niyazi de vardır. Yamut boyu, Teke Türkmenlerini yenilir ve Mehmed Emin Han'ın başı kesilir, bunun üzerine ordusu dağılır. Âşıkverdi de kardeşini geride bırakarak, kaçır ve ailesinin yanına döner. Kardeşini geride bıraktığı için ailesi Âşıkverdi'yi cezalandırır.

Aradan iki ay geçtikten sonra Âşıkverdi, Taşhavuz pazarına giderken, yolda gördüğü tüccarlardan kardeşinin hayatta olduğunu ve esir düştüğünü öğrenir. Tüccarları evine davet eden Âşıkverdi, babasının da durumu öğrenmesinden sonra, kardeşini kurtarmak için gerekli parayı da alarak tüccarlarla beraber Merv'e gider. Âşıkverdi, bir gece dinlendikten sonra Hakkulu Han'ın evine gider. O sırada Hakkulu Han'ın kızı Mehtap ile Kavuştu Han'ın oğlu Sofu Han'ın düğünü vardır, Niyazi ise bir köşede, diğer müzisyenlerle birlikte saz çalmaktadır. Sonra Niyazi, Ferhat ile Şirin hikâyesini anlatır. Âşıkverdi, Hakkulu Han ile konuşur ve kardeşini kurtarmak için gerekli paranın yanında olduğunu bildirir. Hakkulu Han, kardeşini serbest bırakacağını söyler. Ancak, Niyazi ile Hakkulu Han'ın kızı Mehtap birbirlerine âşık olmuşlardır. Kurtuluş haberine Niyazi sevinemez ve Mehtap ile konuşarak birlikte kaçmaya karar verirler. Âşıkverdi onları bu kararlarından dönmeye razı etmek için uğraşır, ancak başarılı olamaz.

Mehtap ile Sofu Han'ın nikahının kıyılmasından sonra, geceleyin Mehtap, Niyazi ve Âşıkverdi gizlice kaçarlar. Eve döndüklerinde, an-

ne ve babası da bu duruma çok kızarlar. Teke tarafından gelen bir kişi, Teke boyunun savaş için yakında geleceğini haber verir. Bunun üzerine babası Yamut boyunun gençleri de savaşa hazırlanırlar. Sonunda Niyazi, Mehtap, Aşıkverdi ve ailesi Teke boyuna esir olur. Mehtap, Sofu Han ile nikahlı olduğundan zina suçu işlediklerine hükmedilir ve kadı recm edilmelerine karar verir. İki genç âşık taşlanarak öldürülür (Mehmed Emin Efendi 73-87).

Mehmed Emin Efendi, bu olayı bir halk hikâyesi anlatır gibi anlatmıştır. Hatta bazı yerlerinde iki âşığın durumunu anlatmak için, şiir de okumuştur (Mehmed Emin Efendi 1986: 77).

Sonuç olarak, pek çok Türk şehri ve tarihî olay gibi, Dehistan hakkında da o döneme ait seyahatnameler önemli kaynaklardır. Tamamı gözleme dayanan bu eserler incelendikçe gerçeklere yaklaşıma ihtimali de daha çok olur. Bu bakımdan Anadolu'dan gelen şuurlu bir kişinin yazdıkları ayrı bir öneme sahiptir.

Temennimiz yerli ve yabancı seyyahların eserlerinin bir an önce Türk ve Türkmen kültürüne ve bilim alemine sunulmasıdır.

Açıklamalar

1. Bu şiir muhtemelen kitapta yanlış yazılmıştır. Doğru yazılışının ve anlamısının şöyle olması gerekir:

Ber-â-ber fîg-zen çün nergis-i yâr
Ser-â-ser saf-şiken çün zülf-i dil-dâr

(Sevgilinin nergis gözleri gibi, beraber kılıç çeker. Gönül alıcı sevgilinin saçları gibi daima saflar kırar)

Vilâyet algücü çün hüsn-i dilber
Gubâr-engiz misâl-i râ-yı kâfer

(Sevgilinin güzelliği gibi şehirler fetheder. (Sevgilinin) kafir kaşı gibi tozlar koparır...)

Bandır şu'le-zen çün aşk-ı cân-süz
Barı çün gamze-i dilber ciğer-süz

(Bazen can yakıcı aşk gibi kıvılcımlar saçar. Bazen de sevgilinin gamzesi gibi ciğerler yakar)

Barı câdü gözi dik fitne-engiz
Barı çün fîg-ı hicrân fîz ü hûn-rîz

(Bazen cadı gözü gibi fitneler çıkarır. Bazen de aynlık kılıcı gibi keskin ve kan dökücüdür)

2. Burada yer alan resimler; Yüksel Sayan, Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI Yüzyıl), Ankara, 1999'dan alınmıştır.

Kaynaklar

- Atagarriev, E. (1973). "Misrianın Tarihi ve Barada Taze Arkeologik Mağlumatlar". *Türkmenistan Yadigarlikleri*. 2 (16).
- Atagarriev, E. vd. (1974). *Türkmenistanın arhutektura yadigarlukları - Pamyatniki arhutekturı Türkmenistana*. Leningrad.
- Belâzürî (1987). *Fütühü'l – Büldan*. Çev. M. Fayda. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Can, Yılmaz (2002). "Anadolu Öncesi Türk Kenti". *Türkler*. C. 3. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Cezar, Mustafa (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Hudûdu'l -'alam the regions of the world (1937). İng. çev. V. Minorsky. London: Luzac.
- İbn Havkal (ty). *Sûrat el Arz*. Beyrut: Dâr Mektebet el Hayât neşri.
- Makdisî (1877). *Ahsenü't-Tekasim fi ma'rifeti'l-ekâlim*. Yay. Haz. M.J. De Goeje. Leiden: Brill.
- Marquart J. (1901). *Eranşahr*. Berlin.
- Mehmed Emin Efendi (1986). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. Haz. R. Akdemir. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Mesaliku'l Memâlik* (1927). Yay. Haz. M.J. De Goeje. Leiden: Brill.
- Minorsky, V. (1979). "Meşhed-i Mısriyan". *İA*. C.VIII. 159-160.
- Pugaçenkova, G. A. (1958). *Puti Razvitiya Arhitekturi Yujnogo Türkmenistana Porı Rabouladeniya i Feodalizma*. Moskva: İzdatelstvo Akademi Navk SSSR.
- Pugaçenkova, G. A. (1967). *İskusstvo Türkmenistana*. Moskva: İzdatelstvo Iskosstvo.
- Sayan, Yüksel (1999). *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI Yüzyıl)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- _____ (2002), "Türkmenistan'ın XI-XIX. Yüzyıl Mimarî Anıtları". *Türkler*. C.6. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Sümer, Faruk (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK Yay.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Yâkût el Hamavî (1979-86). *Mu'cemû'l-Büldan*. Beyrut: Dar-sader.

Resimler²

Dehistan, sur dışında Rabad'ın bugünkü yeri

Dehistan surlarının kalıntıları

Sur dışındaki Dehistan Kervansarayı'nın kalıntıları

Sur içindeki yapı kalıntıları: önde 1102 tarihli Selçuklu minaresi, geride Cuma Camii

Eski şehrin kalıntılarından başka bir görünüş

Dehistan harabeliği

Harzemşahlar döneminde yaptırılan (1200-1220) Dehistan Cuma Camii'nin kalıntıları

Dehistan Mezarlığı'ndaki türbelerin genel görünüşü

Türbelerin başka bir görünüşü

Dehistan Mezarlığı'nda bulunan Mezar-Şir Kebir yapısı ((XI. yüzyıl))

Dehistan: An Ancient Turkish City as Recorded in Mehmed Emin Efendi's Travel Book

Fikret Türkmen*

Abstract: Although they may sometimes include subjective views of their authors, travel books are often very valuable sources since they are written upon observation and reflect the social, cultural and economic conditions of their era. It is owing to travelers' writings that information can be obtained on the traditions and customs of societies where written culture is not well-established. In this sense, Mehmed Emin Efendi's work, "Asya-yı Vusta'ya Seyahat", is a very important travel book providing information on the condition of the Turkish tribes living in Central Asia during that period. This article focuses on the data found in Mehmed Emin Efendi's work to make judgments and analyses concerning Dehistan, a historical Turkish city, and Turkmen folklore.

Key Words: Travel books, Mehmed Emin Efendi, Asya-yı Vusta'ya Seyahat, Dehistan, Turkmenistan

*Ege University, Institute of Turcic World Studies / İZMİR
fikret.turkmen@ege.edu.tr

Древнетюркский город Дехистан в записках путешественника Мехмета Эмина Эфенди

Фикрет Туркмен*

Резюме: Записки путешественников, хотя и содержат субъективное мнение авторов, являются очень ценными источниками, отражающими социальные, культурные и экономические условия своей эпохи, основанными на наблюдениях авторов. Информация о традициях и обычаях общества, где ограничена письменная культура, черпается из записей путешественников, так или иначе посетивших данное общество. В этом смысле, работа Мехмета Эмина Эфенди “Асья-йы Вустая Сеяхат (Путешествие в Азию)” является очень ценным источником, который содержит информацию о тюркских племенах, проживавших в Центральной Азии в данный период. В этой статье, на основе работы Мехмета Эмина Эфенди определены и проанализированы данные об историческом тюркском городе Дехистан и туркменском фольклоре.

Ключевые Слова: Записи путешественников, Мехмет Эмин Эфенди, Путешествие в Азию, Дехистан, Туркменистан.

* Эгейский университет, директор института исследований тюркского мира / Измир
fikret.turkmen@ege.edu.tr